

др Драган Новаковић
научни саветник
Канцеларија Владе Србије за сарадњу
с црквама и верским заједницама

Решавање верског питања током Првог светског рата

Сажетак: Представљено је решавање¹ сложеног верског питања током Првог светског рата и указано на његову директну повезаност са договором јужнословенских народа о успостављању заједничке државе. Размотрен је и став Ватикана, који је опредељујући се за опстанак Аустро-Угарске исказивао отворено супротстављање обнови српске државности и одбацивао сваку могућност стварања заједничке државе у коју би били укључени народи за које је истицано да се карактеришу непомирљивим културним, верским и другим разликама. Назначен је у основи попустљиви став српског руководства, које је прихватајући укидање државног статуса сопствене цркве и опредељујући се за начело верске равноправности, чинило сталне уступке представницима Југословенског одбора, који су плански промовисали интересе народа католичке вере.

Кључне речи: Верско питање, Први светски рат, Ватикан, Југословенски одбор, Крфска декларација.

Увод

Верска политика вођена током Првог светског рата повезана је са међународним актима донетим у деветнаестом и на почетку двадесетог века, којим је српска држава обавезивана или сама прихватала да поштује верске слободе на својој територији. Париским миром из марта 1856. године окончан је Кримски рат (1853-1856), а ангажовањем дипломатије Аустро-Угарске донета је одлука да се покровитељство над Србијом, Влашком и Молдавијом одузме Русији и повери великим силама. Чланом 28. боље је дефинисан међународни положај Србије и наметнуто да обезбеди потпуну слободу вероисповести, законодавства, трговине и пловидбе. Одлукама Берлинског конгреса Србија је добила међународно признање, али и одређене обавезе у вези са заштитом мањинских заједница на својој територији. Захтев да Србија гарантује верске слободе подржале су готово све велике силе отворено износећи став да признавање начела на којима је заснована социјална организација већине европских држава представља предуслов за интеграцију и унапређење сарадње са новом државом.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179078 „Српска теологија у двадесетом веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историја и савремена перспектива“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Верска ситуација у Србији значајно се променила после балканских ратова, јер је у присаједињеним областима живео знатан број муслимана, а удвостручен је и број католика. Нова геополитичка ситуација на Балкану није одговарала Аустро-Угарској, али је и ватиканску курију ставила на искушење, јер је требало на прави начин заштитити католике у доминантно православној Србији. Интерес за потписивањем конкордата показала је и Влада Србије уверена да ће на тај начин учврстити своје међународне позиције и успети да сачува постигнуто на мировним конференцијама у Лондону и Букурешту. Наведени интереси и јасна процена политичког руководства Краљевине Србије о потреби таквог акта, омогућили су отпочињање и 1914. године успешан завршетак преговора о конкордату.

Дефинисање верске полиитике

Величанственим победама на Церу и Колубари српска војска није успела да спречи реорганизоване и надмоћне аустријске, немачке и бугарске трупе да изврше окупацију Србије. Неспремни на капитулацију, краљ и влада, заједно са војском и делом народа, повукли су се преко Албаније у Грчку и на острву Крф водили живу политичку активност и заједно са савезницима вршили припреме за нову офанзиву и догађаје који ће променити географску карту Европе и одлучујуће утицати на судбину јужнословенских народа. Делећи судбину народних вођа, митрополит Србије Димитрије приспео је у Грчку и улагао огромне напоре да организује елементарне облике верског живота. Изнајмљена грчка црква на Крфу постаје духовно средиште српског народа у којој митрополит и војни свештеници редовно врше службу и у патриотским проповедима храбре српске ратнике да истрпе све тешкоће, духовно се препоруде и припреме за све напоре на путу до слободе.¹ Редовна богослужења и други облици верског рада организују се за војнике и српске колоније у Италији, Швајцарској, Француској, Алжиру и Тунису. Захваљујући разумевању Англиканске цркве и преданом раду јеромонаха Николаја Велимировића, Српска црква у Енглеској успоставља ниво верског живота који је више био усмерен на упознавање светске јавности са православном духовношћу и грчевитом борбом малог народа за слободу него за задовољавање потреба тамошње колоније наших прогнаника. Редовна богослужења врше се у храмовима у Лондону и Оксфорду, а уз помоћ Англиканске цркве почиње издавање молитвеника, катехизиса и других богослужбених књига. Одајући поштовање Србима и њиховом доприносу савезничкој борби против заједничког непријатеља, кентерберијски надбискуп долази на Видовдан да поздрави Србе и честита им велики празник. Настојећи да помогне Српску цркву да кадровски ојача и благовремено се припреми за време после рата, енглески пријатељи утемељују на Универзитету у Оксфорду „Српски фонд“ за финансирање талентованих студената теологије и помажу да заживи и почне са радом богословија у Кадесдону.²

¹ Д. Страњаковић даје следећу оцену рада митрополита Димитрија на Крфу: „Тамо је врло често држао родољубиве беседе избеглицама и војсци на солунском фронту. А његове посланице војсци и народу за време великих празника, дизале су и код једних и других морал и будиле наду у боље дане“, *Биографије Патријарха обновљене Српске патријаршије*, „Гласник Српске православне цркве“, Београд, број 4, 1962, 147.

² Богословски течај у Кадесдону похађали су ученици богословије Свети Сава које су ратне прилике довеле на тло Британије. Заступник ректора био је јеромонах Јосиф Цвијовић, а наставници

Знајући да је Српска црква кроз историју дала неизмеран допринос народној слободи и утемељењу модерне српске државности и полазећи од сопственог искуства стеченог у тешким преговорима око црквено-школске аутономије у Босни и Херцеговини и мукотрпних настојања да се ограничи и подвргну контроли црквено-народни сабори као заштитници српског колективитета у Угарској, окупатори су посебне мере применили према свештенству, монаштву, верским објектима и свим елементима културе карактеристичним за српски народ. Сачињен је прецизан план у чијој основи је било уништавање комплетне организације Српске цркве на територијама укљученим у Србију после Балканских ратова и оним покрајинама које је према Нишкој декларацији Народне скупштине Србије о ратним циљевима од 7. децембра 1914. године требало укључити у састав нове државе.³ Дипломатски вештија и цивилизацијски углађенија Аустрија интернирала је многобројне свештенике, од којих су неки после правно нерегуларних суђења стрељани или обешени. Бугарска је предузимала радикалне мере: „Бугари су још већа зла починили. Они су у Феризовићу спалили скопског митрополита Вићентија и његовог ђакона, а побили су преко 200 свештеника и калуђера да би лакше побугарили народ“.⁴ Систематски су рушене цркве и манастири у пограничним областима и вршена детаљна пљачка свих предмета који су имали уметничку вредност или могли бити продати заинтересованим купцима. Аустријске власти забраниле су употребу ћирилице захтевајући да латинично писмо користе и свештеници у унутрашњој кореспонденцији, док су Бугари највећу енергију усмеравали у све акције чији је крајњи циљ био загирање српског језика. Користећи вишевековно искуство стечено током турске владавине, свештенство и монаштво је прешло на неку врсту илегалног рада усмено проповедајући реч Божију и храбрећи народ да свако искушење има крај и да представља предворје слободе.

Опредељујући се за стварање заједничке државе српска Влада и Југословенски одбор били су приморани да пажљиво размотре и поставе смернице за будуће уставно-правно решавање вишеструко сложеног верског питања. Закључени конкордат није допринео промени политике Ватикана, који је подржао ратне операције Аустро-Угарске проценивши их као неопходан одговор на стално растућу опасност по суштинске интересе двојне монархије од економски и војно ојачале Србије после успешно завршених Балканских ратова.⁵ Додатни разлог за забринутост

свештеник Милан Милутиновић, јеромонах Дамаскин Грданички, јеромонах др Николај Велимировић (само на првом течају), јерођакон Дамаскин Илић, свештеник др Војислав Јанић и др Драгутин Суботић. Први испит зрелости одржан је септембра 1918. године, а други почетком јануара 1919. године. Према доступним извештајима, први течај успешно је завршило 15 кандидата, док је после другог Српска црква добила 18 младих богослова. Видети, П. Пузовић, *Српска православна црква, Прилози за историју 2*, Београд, 2000, 249-250.

³ Видети, Д. Јанковић, Нишка декларација (настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914. године), *Историја XX века, зборник радова X*, Београд, 1969.

⁴ Р. Грујић, *Православна Српска црква*, Крагујевац, 1995, 173. Познати црквени историчар др Ђоко Слијепчевић износи следеће податке о страдању свештенства Српске православне цркве: „Крај Првог светског рата дочекала је Српска православна црква са великим губитцима; од око 3000 свештеника, колико их је било у почетку овог рата, умрло их је и нестало 1.056, дакле више од једне трећине. Пут, који је наше свештенство морало да прође за време овога рата, био је веома тежак и трновит“., *Историја српске православне цркве*, друга књига, Минхен 1966, 610.

⁵ Проф. др Драган Живојиновић даје следећу оцену конкордата: „Без обзира на нерасположење и прикривено непријатељство према Србији, Ватикан је закључио конкордат 24. јуна 1914. године.

Ватикана представљале су историјске везе Србије и Русије и процене да ће припадност истој вери бити одлучујући фактор у настојању источне царевине да загосподари централним Балканом и тако постане непремостива препрека реализацији стратегијског ширења двојне монархије на Исток. Великодостojници Католичке цркве из јужнословенских земаља подржали су ставове своје централе: „Веома активни били су и надбискупи и бискупи у југословенским деловима Монархије. Скоро сви они су истицали, правдајући аустријске акције и подржавајући ставове Свете столице, да је рат против Србије био праведан и неопходан. Загребачки надбискуп, др Антун Бауер, одржао је 31. јула 1914. године говор пред војницима који су требали да пођу у рат против Србије. Том приликом Бауер је истакао да 'љубљени наш краљ вас зове у бој', у одбрану домовине којој 'душманин прети да је комада, домовину која је у погибелји да може и своје часно име и своју свету веру изгубити'. Борбу за краља и домовину од Хрвата, тврдио је Бауер, тражио је Бог. Он очекује да 'у рукама његовим будете осветници оног недјела у Сарајеву'. Слично је говорио и писао сарајевски бискуп доктор Иван Шарић, као и његов претпостављени, надбискуп Јосип Штадлер. Љубљански бискуп др Антон Бонавентура Јеглич оставио је многобројна сведочанства о свом интимном ставу према Аустро-Угарској и њеној политици према Србији“.⁶

Изнети ставови Ватикана и прелата Католичке цркве у покрајинама које је требало да обухвати будућа заједничка држава, недвосмислено потврђују да југословенска идеја није имала упориште међу клерикалним круговима одређеним и ангажованим за решавање националних питања искључиво у оквиру Аустро-Угарске. Разумевајући суштину империјализма и уверени да не треба чекати мировне преговоре на којима ће одлучивати интереси великих, чланови Југословенског одбора мудро и одмерено профилисали су политичке тежње, успостављали међународне контакте и у свим преговорима са српском Владом покретали питање будућег положаја Католичке цркве. Осећајући да је Русији уместо југословенства ближа идеја о стварању блока православних држава на Балкану и да у склопу тог одређења Србија поседује и резервну варијанту за решавање свог послератног статуса, ступали су у контакт са руским дипломатама и у писму министру спољних послова царевине Созонову истицали да је верски фактор у будућој држави важан, али да постоје поуздани механизми да се противуречности између две доминантне вере ублаже и створи атмосфера за миран живот. Указујући руској политици на интересантно, а уједно сложено и недовољно познато верско питање, систематски и мудро промовисали су хрватске и словеначке националне интересе и та два народа „изгубљена“ у двојној монархији изводили на велику историјску сцену.

Њиме се предвиђа слобода вероисповести за католике у Србији, установљена је надбискупије у Београду, док се у Скопљу налазило седиште бискупа, суфрагана београдског надбискупа. Посебним додатком овом документу, Ватикан се сагласио да католици у Србији употребљавају старословенски језик и глаголицу, што се није дозвољавало Словенима у Хабсбуршкој монархији“, *Светиа Столица и стварање југословенске државе 1914-1918*, Политички живот Југославије 1914-1945, зборник радова, Трећи програм Радио Београда, Београд, 1974, 227. Закон о конкордату објављен је у „Службеним новинама Краљевине Србије“, број 199 од 2. септембра 1914.

⁶ Д. Живојиновић, наведено дело, 1974, 233.

Неповерење у намере Италије и касније сазнање о тајном Лондонском уговору од 26. априла 1915. године којим су силе Антанте ту земљу за улазак у рат наградиле великим територијама у Далмацији и Словенији, одлучујуће је допринело да хрватски и словеначки политички представници схвате неопходност дистанцирања од идеја које је заступала Католичка цркве и определиле се за реалистична и прагматична решења. Мајском декларацијом из 1917. године чланови бечког парламента из редова Хрвата, Словенаца и Срба заузимају став о потреби уједињења под Хабсбуршко-лотаринском династијом. Наведена одлука била је на линији политике Ватикана о очувању Аустро-Угарске, али је лоше примљена од Немаца и Мађара, који су процењивали да се ради о процесу федерализације државе. Католички бискупи поздравили су одлуке Мајске декларације сматрајући да постављени оквир задовољава политичке тежње, али и гаранцију за права и заштиту виталних интереса Цркве.

Супротну и са Мајском декларацијом неспојиву политичку опцију о стварању заједничке државе договорили су представници Југословенског одбора и српске Владе на конференцији одржаној на Крфу од 15. јуна од 20. јула 1917. године. Расправе о свим покренутим темама биле су тешке, али се својом сложености наметнуло питање будућег уређења верских односа, јер су поједини делегати отворено заступали став да се проблем уједињења може свести на верску димензију. Осећајући да такав приступ води у тешко решиве расправе, учесници Конференције постигли су принципијелан договор да се разграничавају и засебно посматрају верска од национално-политичка питања. Председник српске Владе Н. Пашић напустио је раније заступано становиште о толеранцији католика и изнео став да у новој држави све вере треба да буду равноправне и на идентичан начин заштићене законом. Поједини представници Југословенског одбора сматрали су да решење треба тражити у концепту одвојености цркава од државе или кроз систем државне цркве, уз услов да права Католичке цркве буду заштићена конкордатом. Проблем је стварао и статус Српске цркве као државне у Србији, али је све недоумице отклонио Н. Пашић истичући да ће српски народ прихвати равноправност вера и могућност да се тај положај изгуби или ревидира. Различита мишљења изнета су и о положају ислама, јер су представници Југословенског одбора отворено иступили са ставом да хришћански карактер државе искључује равноправност те вере, али је принципијелан став српске стране омогућио правично решење. Усаглашени договори уграђени су у Крфску декларацију: „На Крфској конференцији донета је 20-7. јула 1917. декларација која је и у верском погледу, као што то бива, пре била израз могућег него жељеног. По њој: 'све признате вероисповести вршиће се слободно и јавно. Православна, римокатоличка и мухамеданска вероисповест, које су по броју следбеника најјаче у нашем народу, биће једнаке и равноправне према држави'. На основу ових принципа, стоји у декларацији, законодавац ће се старати да се чува и одржава професионални мир, који одговара духу и прошлости целокупног нашег народа“.⁷

⁷ М. Мирковић, *Верско питање у борби за стварање југословенске државе*, Политички живот Југославије 1914-1945, зборник радова, Трећи програм Радио Београда, Београд, 1974, 217. Више о Крфској конференцији, Д. Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Београд, 1967.

Знајући да Ватикан подржава опстанак Аустро-Угарске, да се неће лако помирити са стварањем југословенске државе и да ће за своје ставове придобити католички клер, српска дипломатија и представници Југословенског одбора преузели су после доношења Крфске декларације одређене мере да наведене опасности неутралишу и међународном фактору идеју о стварању нове државе представи као прихватљиву и оправдану. Пролазећи кроз Рим др Анте Трумбић разговарао је са државним подсекретарома Ватикана Тедсекинијем, али детаљи о том сусрету нису познати. Делегат Србије при Светој Столици др Лујо Бакотић посетио је папу Бенедикта XV фебруара 1918. године, али осим уопштених формулација о потреби завршетка ратних операција и постизању праведног решења, није успео да добије одговор на јасно питање о целисходности да се при коначним решењима уваже и захтеви народа на самоопредељење. Започињући многобројне мировне иницијативе, Ватиканска дипломатија је пред сам крај рата прихватила могућност обнове Србије у предратним границама, без увећања постигнутог Другим балканским ратом, али је са пуном одлучношћу одбијала сваку помисао о стварању Југославије истичући да се ради о културно и цивилизацијски различитим народима чији би заједнички живот био практично немогућ. Наведени став Свете Столице подржали су бискупи и свештенство, али је отворени италијански иредентизам одлучујуће допринео да дође до диференцирања и постепеног прихватања могућности стварања заједничке државе што је и потврђено на конференцији католичких бискупа у Загребу одржаној од 27. до 29. новембра 1918. године: „Конференција католичког епископата, у својим резолуцијама објављеним за јавност, назива себе ‘југословенски католичке епископат’. Закључци конференције били су веома значајни; сакупљени бискупи су изјавили да је њиов циљ да раде на успостављању ратом уздрманих догми, социјалних и моралних у новој држави, јачању улоге католичке цркве и тако даље. При том је изражено уверење да ће ‘нова југословенска држава, која за бискупе представља стварност, признати права католичке цркве’“.⁸

Закључак

Верску политику вођену током Првог светског рата треба посматрати у контексту настојања доминантних политичких снага оличених у српском руководству и представницима Југословенског одбора, да у тешким и сложеним условима остваре прокламоване циљеве, чији је крајњи циљ био заједничка држава јужнословенских народа. Решавајући различита питања од посебне важности за нормално функционисање будуће државе, преговарачким странама је било јасно да предслов стабилности представља правилно решавање конфесионалних односа. Српска страна релативно лако је прихватила законску равноправност највећих конфесија, што је у пракси значило елиминисање државног статуса православне цркве у Србији и отварање могућности додатног учвршћивања положаја римокатолика кроз процес доношења конкордата. Једнакост је обезбеђена и за припаднике ислама, чиме су осујећена настојања појединих политичких групација да доминантно хришћански карактер државе буде основ за другачије уређење положаја те религије. Иредентизам Италије према територијама будуће државе директно је допри-

⁸ Д. Живојиновић, наведено дело, 1974, 267.

нео постепеној промени става Римокатоличке цркве у земљи, док је непријатељски однос, отворено противљење Ватикана и недвосмислена подршка опстанку Аустро Угарске, постепено ублажавани низом дипломатских мера.

Верска политика утврђена током Првог светског рата, директно је утицала и на решења усвајана после окончања непријатељстава и формалног проглашења нове државе. Постојање бројних нација и различитих вера на територији коју је обухватила Краљевина, одлучујуће су допринели да регент Александар већ 6. јануара 1919. године изда Прокламацију којом је гарантована равноправност свих вера у Краљевини и потврђено елиминисање повлашћеног положаја и државног статуса православне цркве у Србији и Црној Гори. Сложена међунационална и међуконфесионална ситуација у новој држави утицала је на савезничке силе да још на мировним преговорима поставе питање заштите мањинских заједница. Привременим законом од 10. маја 1920. године о Уговору између савезничких сила и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, потписаним 10. септембра 1919. године, нова држава се обавезала да сви становници имају право на слободно јавно и приватно вршење обреда сваке религије, чије исповедање неће бити у супротности са јавним поретком и моралом.

Наведени акти указивали су на могућност да Уставотворна скупштина прихвати начело одвојености цркве од државе и тако на јединствен начин реши затечено хетерогено стање у правном положају конфесионалних заједница у новој држави. Устав од 28. јуна 1921. године напушта систем државних цркава, али не спроводи доследно начело о одвојености верских заједница од државе. Верске заједнице добиле су статус „јавних установа са специјалним положајем у држави и посебним привилегијама“ и овлашћењем да у име државе врше неке јавно-правне послове. Уставним решењима институционално је уобличена у основи неконзистентна и компромисима и сталним попуштањем српске стране обележена верска политика, чији су се резултати показали током конкордатске кризе и свих дешавања до којих је дошло током Другог светског рата.

Dragan Novaković

Resolving Religious Issues During World War I

Abstract: Resolving complex religious issues during World War I has been presented and their direct connection with the agreement of the South Slavs on establishing a common state has been pointed out. The standpoint of the Vatican, whose supporting the survival of the Austro-Hungarian Empire openly expressed opposition to renewal of Serbian statehood and dismissed any possibility of creating a common state consisting of the nations who were deemed to be characterized by irreconcilable cultural, religious and other differences, has also been considered. There has also been indicated the essentially permissive attitude of the Serbian leadership, who, by accepting the abolition of the state status of their own church and opting for the principle of religious equality, were making constant concessions to the representatives of the Yugoslav Committee who were systematically promoting the interests of people of the Catholic faith.

Key words: religious issues, World War I, Vatican, Yugoslav Committee, Corfu Declaration.